ISSN 2278-8808 SJIF 2014 = 4.889
An International Peer Reviewed & Referred
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

प्रौढ शिक्षण ः शेतकऱ्यांच्या आत्महत्त्या एक आव्हान

प्रा. देवकर संजय बबन

सौ. निर्मलाताई थोपटे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, भोर

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्त्या

गेल्या काही वर्षात सातत्याने हवामानात बदल झाले आहेत. गेल्या तीन वर्षात सातत्याने मराठवाडयात दुष्काळ ठाण मांडून बसला आहे. अवकाळी पाऊस आणि गारपिटीमुळे हातातोंडाशी आलेली पिके हिरावून घेतली जात आहेत. पूर्णतः मान्सूनवर अवलंबून असलेला मराठवाडयातील शेतकरी हतबल झाला आहे. खरीप हंगाम या शेतकऱ्याला अपेक्षित उत्पन्न मिळवून देत नाही. यंदा तर रब्बी हंगामही अवकाळी पावसाने गिळंकृत केला आहे. हे चित्र मराठवाडयातील सर्व जिल्हयांत दिसून येते. मराठवाडयातील शेतकरी आर्थिकदृष्टया मोडून पडला आहे. दूष्काळ हा नेहमीचाच असला तरी वाढलेल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्याचे मोठे आव्हान राज्य सरकारपुढे आहे. आर्थिक गणित विस्कटल्यामुळे आज शेतकरी आत्महत्या करण्यासाठी विवश झाला आहे.

वाढता दुष्काळ मराठवाडयातील शेतकऱ्यांच्या जीवावर उठला आहे. संक्रांतीच्या दिवशी तब्बल पाच शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केली. सावकाराकडून घेतलेले कर्ज, मुलीचे लग्न कसे करायचे, व्याजाचा डोंगर, निसर्गाने यंदाही केलेली अवकृपा, सातत्याने होणारी नापिकी, बँकेचे कर्ज, थकलेले वीजबिल या विविध कारणांमुळे या आत्महत्या होत आहेत. गारपीट, बिगरमोसमी पाऊस आणि सातत्याने आलेला दुष्काळ यामुळेही शेतकरी कर्जबाजारी झाला आहे. विजेची भरमसाट बिले शेतकऱ्यांच्या माथी मारली जातात. आता मराठवाडयातील शेतकऱ्यांच्या पत्नीही आत्महत्या करू लागल्या आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांची कुटुंब भेदरलेली आहेत.

पावसाचा मोसम येण्यास आणखी तब्बल सहा महिन्यांचा अवधी आहे. दुष्काळाचा परिणाम आर्थिक आणि सामाजिकही आहे. दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांना

जगणेच मुश्किल झाले आहे. मुला□मुलींचे शिक्षण कसे करायचे□याही विवंचनेत शेतकरी आहेत.

मावळत्या २०१४ मध्ये वर्षात मराठवाडयात ५१२ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या होत्या. दर दोन दिवसांनी तीन शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. डिसेंबर महिन्यात सर्वाधिक म्हणजे ९२ आत्महत्या झाल्याची नोंद आहे.

दुष्काळ व कर्जबाजारी झाल्याने शेतकरी टोकाचे पाऊल उचलत आहेत. मराठवाडयात या वर्षच्या पहिल्या १७ दिवसात ४२ शेतकऱ्यांनी आत्महत्त्या केल्या यंदा शेतकऱ्यांच्या आत्महत्त्यांनी उच्चांक गाठला आहे.

मराठवाडयात सातत्याने पडणाऱ्या दुष्काळामुळे आता रोजगारासाठी शेतकरी व शेतमजूर अन्य राज्यात जाऊ लागला आहे. केवळ आश्वासनांचा पाऊस आणि कागदी घोडे नाचविण्याचेच काम करून चालणार नाही.

प्रौढ शिक्षण

प्रौढ शिक्षणाच्या प्रश्नाचा विचार सर्वस्पर्शी अशा कोठारी आयोगाच्या अहवालात १७ व्या प्रकरणात केलेला आहे. ज्या देशाला आपला आर्थिक विकास□सामाजिक परिवर्तन आणि परिणामकारक सुरक्षित समाजव्यवस्था निर्माण करावयाची असेल त्यांने आपल्या नागरिकांना विकास कार्यक्रमांशी निगडित करून घेणे अत्यंत आवश्यक असते. प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमाला तशी दिशा देणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्याशिवाय व्यक्ती आणि राष्ट्र यांचा विकास होणे अशक्य आहे. मनधरनी करून किंवा सक्ती करून हा प्रश्न सुटणार नाही. लोकांच्यात जाणिव निर्माण करणे ही मुलभूत गोष्ट आहे. लोकशाहीत प्रौढ शिक्षणामागील भूमिका त्रिविध स्वरूपाची असते.

१□वैयक्तिक विकास २□व्यवसायिक प्रगती

३□देशाच्या समाजिक आणि राजकीय जीवनात लोकांना सक्रिय सहभागी करून घेणे.

अशिक्षित नागरिक खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र झालेला नसतो. प्रौढ शिक्षण हा आधुनिक जीवनाचा पाया आहे. अशिक्षित नागरिक कोणत्याही प्रकारचा बदल करण्यास प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष विरोधच करीत असतो. तेव्हा सामूहिक परिवर्तन होऊच शकत नाही. ही मूलभूत भूमिका स्पष्ट करून कोठारी आयोगाने शाळा□ विद्यापीठे□ खाजगी□उद्योगधंदे□शासकीय संस्था यांची नवी भूमिका या संदर्भात स्पष्ट केलेली आहे.

कोठारी आयोगाने केलेल्या महत्त्वाच्या शिफारशी □

१□१५ ते ३० वयोगटातील युवकांच्यासाठी अर्धवेळेचे सर्वसामान्य आणि व्यवसायिक शिक्षण.

प्रौढ शिक्षण योजना कशी राबवावी या संबंधी कोठारी आयोगाने शिफारस केलेली भूमिका राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण कार्य□माच्या मुळाशी आहे .

केंद्रिय शिक्षण मंत्रालयाने प्रौढ शिक्षण विषयक धोरण आणि राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षणाचा कार्य□म जाहीर केला . २ ऑक्टोबर□१९७८ या गांधीजींच्या जयंतीपासून या राष्ट्रीय प्रौढ कार्य□माची सुरूवात करण्याचे ठरले . ५ वर्षात १0 कोटी प्रौढांना साक्षर करण्याची महत्त्वकांक्षी योजना आखण्यात आली .

पावलो □अरी □Paulo Greire□आणि लोकशिक्षण

ब्राझीलमधील अत्यंत दारिद्रय आणि दैन्य असलेल्या एका विभागातील गरीब लोकांच्या वस्तीत □अरी याने एका □ंतिकारक पद्धतीचा अवलंब केला आणि तो यशस्वी झाला . तो सामाजिक बदल घडवून आणण्याचे साक्षरता हे फार प्रभावी साधन तो मानतो . अशा प्रकारच्या शिक्षणाने जनसामान्यांना नवी दृष्टी मिळते□नवा अर्थ ते निर्माण करू शकतात□चिकित्सक विश्लेषण करू शकतात आणि आपल्या भोवतालच्या वास्तव परिस्थितीत बदल घडून नवी समाजरचना निर्माण करू शकतात . □अरीने आपली भूमिका विशद करणारी कल्चर ऑफ सायलेन्स □Culture of Silence□ आणि पेडॅगॉगी ऑफ दि ऑप्रेस्ड □Pedagogy of the Oppressed□अशी दोन विख्यात पुस्तके लिहिली . दैन्यवस्थेत□दारिद्रयाच्या खाईत असलेल्या बहुजन समाजाच्या लोकांच्या मुक्तीसाठी केलेल्या झगडयातून ही नवी दृष्टी निर्माण झालेली आहे . शिक्षण देण्याचा एक समर्थ पर्याय □अरीने जगासमोर मांडला आहे . या शिक्षणाच्या पद्धतीमागे त्याची विशिष्ट अशी तात्त्विक भूमिका आहे . दैन्य दारिद्रय□ अज्ञान आणि अमानवी अवस्थेत जगणा□या जगातील सर्व पददलितांच्यासाठी या अवस्थेतून मुक्त होऊन नवे जग निर्माण करण्याच्या दृष्टीने हा प्रयत्न निश्चितच प्रेरक आहे . कोणत्याही राष्ट्राचा विकास घडवून आणण्यासाठी जगात जे प्रयत्न सूरू आहेत□ जे विचार मंथन सुरू आहे त्यात अर्थपूर्ण भर □अरीच्या चिंतनाने टाकली आहे . असे विचारवंतांचे नि□संदिग्ध मत आहे . □अरी केवळ विचारवंत नाही तर पददलितांच्या सर्वांगीण मुक्तिसंग्रामात लढणारा एक कार्यकर्ता आहे .

अन्नन्नदशा आणि उपासमार या विरूद्ध लढा देण्याचा निश्चय त्याने वयाच्या अकराव्या वर्षी केला . पददलित म्हणून जीवन जगताना त्याला तीव्र जाणीव झाली की हे अज्ञान आणि दारिद्रय आर्थिक□सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीचा परिपाक आहे . दारिद्रयात खितपत पडलेल्या लोकांच्या बरोबर जगताना त्याला प्रचीती झाली ती या नव्या मूक संस□तीची □Culture of Silence) 'नाहीरे' लोकांची, सर्वस्व गमावलेल्यांची ही मूक□चैतन्यलुप्त संस□ती . वर्चस्वाखाली दडपून ठेवलेल्या दरिद्री□

अज्ञानी बहुजनांचे हे जिणे. या प्रचंड मानवसमूहाला सतत वर्चस्वाखाली बूडवून ठेवले होते. अशा अवस्थेत विचार जागृती होणार कशी □या भयाण वास्तवाकडे चिकित्सक दृष्टीने सामान्य लोक कसे पाहू शकणार □शिक्षण पद्धतीही याला कारणीभूत झाली आहे असे □अरीला जाणवले.

जग म्हणजे सोडविण्यासाठी दिलेली समस्या आहे. कोणतीही व्यक्ती□मग ती परिस्थितीत कितीही बुडून गेलेली असे दुस□्यांशी संवाद साधून ती सभोवतालच्या वास्तव परिस्थितीकडे चिकित्सक दृष्टीने बघू शकते. पृथ्थ□करण करू शकते□अवा मर्ग शोधू शकते. मात्र त्यासाठी योग्य अशी साधन त्या व्यक्तीला दिली गेली पाहिजेत

एकदा हे संवाद साधन मान्य केले की प्रत्येक शब्दातील सामर्थ्याला एक वेगळाच अर्थ येतो. या शब्दाच्या सहाय्याने माणूस स्वत□च्या अंगातील सुप्त शक्तीचा शोध घेऊ शकतो. खास आपला शब्द उच्चारण्याचा अधिकार जणू त्याला मिळतो आणि तो मग या जगाला आपल्या शब्दात उभे करू शकतो. पण आज माणूस हा ख□्या अर्थाने 'कर्ता, करविता' राहिला नसून तो एक 'वस्तू' बनला आहे. नव्या तंत्रज्ञानाने देखील माणसाला 'वस्तू' बनवून त्याच्या वैयक्तिक आणि सामूहिक जीवनाचा एक ठराविक 'कार्यक्रम' तयार करून त्याला सर्वांगाने जखडून टाकले आहे. याचा अर्थ असा की □अरीची ही शिक्षणाची पद्धती केवळ निरक्षर□दारिद्रयात राहणा□्या प्रचंड बहुजन समाजासाठी केवळ नसून ती अत्यंत सुधारलेल्या विकसित समाजालादेखील उपयोगी पडणारी आहे.

शिक्षणासारख्या समाज परिवर्तनाच्या साधनाला □अरीने नवी प्रभावी शक्ती मिळवून दिलेली आहे. साक्षरता प्राप्त करून घेताना ही नवी जाणीव निर्माण होते हे मुख्य सूत्र होय. यालाच फ्रेअरीने 'अस्मिता जागृती' (Conscientization□असे म्हटले आहे. त्याचा अर्थ असा की जीवनातील सामाजिक□राजकिय आणि आर्थिक व्यवस्थेतील विसंगती पाहायला शिकणे आणि वास्तवतेतून निर्माण होणा□्या सर्व प्रकारच्या दडपणाविरूद्ध□वर्चस्वाविरूद्ध □ती करण्यास तयार होणे.

प्रौढ शिक्षण कार्य□माचे स्वरूप

निरक्षर व्यक्तीला साक्षर करण्याबरोबरच पुढील दृष्टीने हा कार्य□म आयोजित केला पाहीजे. प्रौढ शिक्षण कार्य□माची ही वैशिष्टयेच मानली पाहिजेत.

१□शिकणा□्यांच्या गरजा आणि त्यांच्या सभोवतालच्या परिस्थितीशी निगडित असा कार्य□म असावा.

२□ कार्य□माचा अवधी□वेळ□जागा□शिकविण्याची व्यवस्था इत्यादी बाबतीत लवचिक असे स्वरूप असावे.

३□अभ्यास□म□अध्ययन□अध्यापन साहित्य□पद्धती इत्यादी विषयी विविधतापूर्ण रचना असावी.

४□प्रशासन आणि अंमलबजावणी पद्धतशीर व्हावी.

ही व्यापक वैशिष्टये स्वीकारण्याचे कारण असे की शिकणा□यांच्या परिस्थितीशी□त्यांच्या उदर□निर्वाहाच्या कामाशी□सभोवतालच्या परिस्थितीतून निर्माण होणा□या प्रश्नांशी आणि आव्हानांशी आणि राष्ट्रीय विकास कार्य□मांशी जर साक्षरताविषयक कार्य□म निगडित असा ठेवला नाही तर शिकणारे त्यात सतत सहभागी होत नाहीत. त्यांची शिकण्याची प्रेरणाच नष्ट होते. आपला स्वत□चा म्हणजे पर्यायाने समाजाचा आणि राष्ट्राचा विकास यातून होत आहे याची प्रचिती त्यांना आली पाहिजे□ ही अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. शिकणा□यांचे कर्तृत्त्व जागे झाले पाहिजे. आपण याहून चांगली जगण्यासारखी परिस्थिती निर्माण करू शकतो□असा आत्मविश्वास त्यांना वाटला पाहिजे. मी नवे निर्माण करू शकतो ही प्रेरणा त्यांच्या मनात जागी राहिली पाहिजे. वेगळया शब्दात सांगायचे तर त्यांची अस्मिता जागी करणे हे या कार्य□माचे अखेरचे साधायचे उद्दिष्ट आहे. याला पोषक असे खास कार्य□मही हाती घेणे आवश्यक आहे.

आपत्तीग्रस्त शेतकरी व प्रौढ शिक्षण

शेतक□यांमध्ये आलेले नैराश्य□वैफल्य□जीवनाबद्दलचा नकारात्मक दृष्टीकोन विचार करता स्वतंत्र शिक्षण□अभ्यास□म राबविणे आवश्यक आहे.

उद्दिष्टे

१□जीवनाबद्दल आत्महत्त्येसंबंधीच्या विचारांचा संसर्ग थोपविणे.

२□जीवनाबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करणे.

३□आत्मविश्वास वृद्धी करणे.

४□व्यावसायिक व जोडधंदयांचे प्रशिक्षण देणे.

५□अर्थार्जनाचे नवीन साधन याबद्दल माहिती देवून उदयोजकता विकास साधने.

६□शेतकरी स्वावलंबी व स्वयंपूर्णखेडी निर्माण करण्यास चालना देणे.

७□आनंददायी जीवन जगण्याचे कौशल्य विकसित करणे.

प्रौढ शिक्षणाचे कार्य करणा□या कार्यकर्त्यांच्या मनात लोकांच्या आज्ञानाबद्दल□ दारिद्रयाबद्दल□अमानुष पतिस्थितीबद्दल□दैन्य आणि दु□खाबद्दल जर जिवंत सहानुभूती□ तळमळ□यासाठी समर्पण वृत्तीने काम करण्याची तयारी नसेल तर मग मोहिमेचा आत्माच नष्ट केल्यासारखे होईल.

दैन्य, दारिद्रय, अज्ञान यात बुडून गर्तेत सापडलेल्या बहुजन समाजातील शेतकरी बांधवांसाठी हा कार्यक्रम आहे याची सतत जाणीव प्रत्येक कार्यकर्त्याने ठेवणे आवश्यक आहे. प्रौढ शेतकऱ्यांना या कार्यक्रमात सहभागी करून घेण्यासाठी पुढील काही उपाय अमलात आणण्यासारखे आहेत.

१) प्रौढ शेतकऱ्यांच्या गरजांची पहाणी करणे.

२) विविध प्रकारचे साहित्य, पद्धती यांचा उपयोग करून त्यांची तपासणी करणे, शिकणाऱ्यांच्या त्या संबंधीच्या प्रतिक्रिया समजून घेणे.

३) राज्य, जिल्हा किंवा प्रकल्प पातळीवर काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांची शिबीरे, सभा वारंवार घेऊन चर्चा करणे.

४) लोकांच्या गरजा रोख ठोकपणे मांडणाऱ्या व्यक्तींशी संबंध ठेवून त्यांच्याशी चर्चा करणे.

५) काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांच्या कामाचे सतत मूल्यमापन आणि त्यांच्या अडचणी यांची वारंवार चर्चा करणे.

प्रौढशिक्षण कार्यक्रमापूर्वी सर्वेक्षणात्मक अभ्यासाची उद्दिष्टये

१. शेतकरी आत्महत्या कारणांचा शोध घेणे

२. आत्महत्याकारणांचे वर्गीकरण करणे

३. आत्महत्याग्रस्त शेतकरी कुटुंबीयांचे पुर्नवसन करणेसंबंधी नियोजन करणे.

४. शेतकऱ्यांना विविध आर्थिक मदतीचे स्त्रोत, माहिती देणे.

५. जीवनकौशल्य, जीवन एक कला अशा विषयसंबंधी सकारात्मकदृष्टीकोन निर्मितीसाठीचे प्रयत्न व अंमलबजावणी नियोजन करणे.

६. वरील सर्वेक्षणात्मक अभ्यासावर आधारित प्रौढशिक्षण अभ्यासक्रमनिर्मिती करणे.

पावलो फ्रेरी यांची ब्राझील नागरीकांसाठी 'अस्मिता जागृती' प्रेरणादायी ठरते पण दुर्दैवाने संत, महंत यांच्या विचाराने व आचरणाने भारवलेल्या महाराष्ट्राच्या मातीतील बळीराजा तरीदेखील आत्महत्त्या करीत आहे. 'हॅपी थॉटस्', 'आर्ट ऑफ लिवींग', 'जीवन मिशन' आदी संस्था सक्रियतेने कार्य करीत असताना जीवन कवडीमेल समजुन आत्मघात करण्याचा संसर्ग थोपविणे कठिण परंतु अशक्य नाही असा ठाम विश्वास शिक्षणातून व्यक्त व्हावा, ही अपेक्षा. कारण ही आत्महत्त्या एका शेतकऱ्याची नव्हे तर संपूर्ण कुटुंबाची, ज्या समाजात तो रहातो त्याची व ओघाने त्या राष्ट्राचीही यशस्वी माघारीतील आत्महत्त्या होय. तेव्हा शिक्षण म्हणजे, ''The widest road leading to the solution of all our problems is **<u>Education</u>'.**

संदर्भ

*NCERT (1974) – **"Population Education for Teachers"** New Delhi.*

*डांगे चंद्रकुमार १९७८ **"राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण"** नूतन प्रकाशन पुणे ३०*

*माने प्रमोद २४ जानेवारी २०१५ **"चिंताजनक आत्महत्त्या"** दैनिक सकाळ पुणे आवृत्ती पान नं. १५*

माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार योजना नवी दिल्ली.

*नागपुरे वि. रा. आणि जपे दि. १९९० **'लोकसंख्या शिक्षण'** नूतन प्रकाशन पुणे.*